

Levensloopveranderingen in inkomen

De rol van partnerschaps- en ouderschapstransities bekeken met gegevens uit de belastingen

Matthijs Kalmijn en Jannes de Vries¹

Summary

Life-course changes in income: The role of partnership- and parenthood transitions examined with tax data

Our article addresses the effects of life-course changes on economic well-being in the Netherlands. We analyze (a) relationship transitions (entering cohabitation, divorce, widowhood) and (b) parenthood transitions (birth of children and children leaving home). We use prospective panel data stemming from the Income Panel Study (IPO) of Statistics Netherlands (CBS). The IPO contains information from tax records for a sample of 90,000 persons during the period 1989-2000. Using fixed-effects regression models, we find support for the existence of a positive partner effect and a negative parenthood effect. For women, the partner effect is somewhat greater than the parenthood effect, while for men both effects are equally strong. The partner effects are present for both starting to live together, and for losing one's partner. However, the negative effect of partner loss is weaker than the positive effect of partner gain. Moreover, the negative effect of partner loss is found only for women and for divorce, not for widowhood. Changes in household costs play a more important role in changes in economic well-being than changes in income. Men's personal income hardly changes after life-course transitions and changes in women's personal income after becoming a parent play a less important role than changes in household costs.

1. Inleiding

De financiële positie van een persoon verandert gedurende de levensloop. Hiervoor zijn globaal gesproken twee soorten oorzaken: individuele en sociale oorzaken. Bij individuele oorzaken gaat het om veranderingen in het inkomen van een individu zelf. Dit inkomen verandert om allerlei redenen tijdens de levensloop. Mensen maken promotie waardoor zij meer gaan verdienen, mensen krijgen elk jaar een periodiek erbij zodat het inkomen gestaag toeneemt en mensen kunnen stoppen met werken of ziek worden en daardoor inkomen verliezen. Bij sociale oorzaken gaat het om veranderingen in de samenstelling van het huishouden waartoe het individu

behoort. Omdat de leden van een huishouden hun inkomen samenvoegen en vervolgens de consumptie van dat inkomen weer verdelen, hangt de financiële positie van een individu mede af van de mensen met wie men samenleeft. Zo zal de financiële positie van een huisvrouw direct afhangen van het inkomen van haar man en zal de welvaart van zowel man als vrouw afhangen van het aantal kinderen waarover zij hun inkomen moeten verdelen.

Het moge duidelijk zijn dat de combinatie van individuele en sociale effecten complex kan zijn. Zo maakt het niet alleen uit of men met iemand samenleeft of niet, het is ook belangrijk met wie men samenleeft en wat de individuele veranderingen van de partner zullen zijn, naast de individuele veranderingen die men zelf al meemaakt. In dit artikel richten we ons op transitie rond partnerschap en ouderschap. Bij partnerschap kijken we naar het samenwonen met een partner, het scheiden van een partner, het overlijden van de partner en hertrouwen. Bij ouderschap kijken we naar het krijgen van kinderen, het ouder worden van de kinderen en het uit huis gaan van de kinderen. Onze onderzoeksvraag is: *Hoe verandert de financiële positie van een individu na partnerschaps- en ouderschapstransities?* De financiële positie is gedefinieerd als het huishoudensinkomen gedeeld door de huishoudensequivalentiefactor. De huishoudensequivalentiefactor is het aantal huishoudensleden, gecorrigeerd voor schaalvoordelen (zie ook 3.1). Omdat partnerschaps- en ouderschapstransities sterk samenhangen met leeftijd, corrigeren we voor de invloed van het ouder worden zelf op de financiële positie. Verschillen tussen mannen en vrouwen worden eveneens bestudeerd.

Er is al redelijk wat onderzoek gedaan naar de (sociaal-)economische effecten van partnerschaps- en ouderschapstransities. Meestal is de eerste transitie (na het uit huis gaan) die mensen meemaken, het gaan samenwonen. Nederlands onderzoek laat zien dat samenwonenden zonder kind economisch beter af zijn dan alleenstaanden zonder kind (Latten, 2003). Voor de Verenigde Staten en Duitsland vinden DiPrete en McManus (2000) ook een positief effect van samenwonen. Dit effect is veel sterker voor vrouwen dan voor mannen. Verder vergroot samenwonen in de Verenigde Staten voor vrouwen de kans om rijk te worden (dat wil zeggen een huishoudensinkomen van tien keer de armoedegrens te hebben), terwijl er voor mannen geen significant effect is (Hirschl, Altobelli & Rank, 2003).

Het krijgen van kinderen is een andere transitie die veel bestudeerd is. De klassieke studies in dit verband gaan over de zogeheten *life cycle squeeze*, de daling van het gestandaardiseerde huishoudensinkomen na de geboorte van het kind (Oppenheimer, 1982). Ook in Nederland is dit onderzocht – men spreekt hier over het gezinsdal (Van Praag, Pommer & Vrooman, 1997) – maar erg uitgebreid zijn deze Nederlandse studies niet. Bos en Hooghiemstra (2004) vonden dat de koopkracht van paren die hun eerste kind kregen in 1999 of 2000 met 18% is gedaald, terwijl de koopkracht van paren die geen kind kregen met 1% is gestegen. Latten concludeerde op basis van cross-sectionele gegevens dat gezinnen met kinderen een lager gestandaardiseerd huishoudensinkomen hebben dan paren zonder kinderen (Latten, 2003). Eenoudergezinnen hebben het laagste huishoudensinkomen. Ook in de Armoedemonitor van het SCP wordt geconcludeerd dat eenoudergezinnen het vaakst een laag huishoudensinkomen hebben (Thijssen & Wildeboer Schut, 2005). Volgens Sörensen (1994) is dit met name het geval in de Verenigde Staten, in mindere mate in West-Duitsland en nauwelijks het geval in Zweden.

Volgens Van Damme, Fouarge en Luijckx (2006) is de kans op verslechtering van de deprivatiesituatie na het verlies van een partner (door scheiden of overlijden) groter wanneer de sociale zekerheidsuitgaven in een land groter zijn en de economische groei groter is. Economische groei vergroot echter ook de kans op verbetering van de deprivatiesituatie.

Een ander veel bestudeerd aspect van de levensloop is scheiding. Onderzoek met behulp van panelsurveys laat zien dat vrouwen er in Nederland respectievelijk 23 en 31% op achteruitgaan in koopkracht na een scheiding terwijl mannen er respectievelijk 7 en 4% op vooruitgaan (Bouman, 2004a; Poortman, 2000). In het buitenland zijn soortgelijke resultaten gevonden (Duncan & Hoffman, 1985; McManus & DiPrete, 2001; Peterson, 1996). De invloed van verweduwing is weinig bestudeerd. Oudere studies laten zien dat mensen van wie de partner is overleden slechter af zijn dan samenwonenden, met name vrouwen (Zick & Smith, 1988). Morgan (1981) concludeert echter op basis van verweduwing bij vrouwen van middelbare leeftijd dat er geen effect is wanneer rekening wordt gehouden met de financiële positie voor de dood van de man. Cross-sectioneel onderzoek in Nederland is minder duidelijk over dit punt omdat in inkomensanalyses gescheiden en verweduwde (alleenstaande) vrouwen tot nog toe vaak worden samengenomen (Fokkema, 2001; Fokkema & Van Solinge, 2000).

Hoewel er redelijk wat onderzoek is gedaan naar levensloopeffecten op de financiële positie, is het Nederlandse onderzoek op dit terrein al met al beperkt. Dit heeft verschillende redenen. Eén complicerende factor bij het onderzoeken van inkomenseffecten is dat veel sociologen en demografen gebruik maken van retrospectieve gegevens, zogeheten *life history*-data. Dergelijke surveys bieden een schat aan data, maar ze richten zich noodgedwongen op het beroep als indicator van ongelijkheid – het is immers ondoenlijk om inkomen retrospectief te bevragen. Het beroep is echter een individuelere maat voor economisch welzijn dan het huishoudensinkomen. Uiteraard zijn er ook effecten van het beroep op de andere leden van het huishouden, denk aan het gedeelde prestige of aanzien, maar dat is toch een meer indirecte invloed dan het delen van inkomen en consumptie. Het is derhalve ironisch dat economen met hun doorgaans meer individualistische theoretische benadering meestal het huishoudensinkomen analyseren terwijl sociologen met hun sociale en contextuele theoretische benadering vrijwel altijd het individuele beroep analyseren.

Echter ook wanneer mensen wel paneldata tot hun beschikking hadden, hebben ze niet altijd gekozen voor het optimale design, dat wil zeggen: een design waarbij de financiële positie voor en na een levenslooptransitie wordt vergeleken (zie paragraaf 3.4). Onze studie biedt nieuwe inzichten in levenslooptransities doordat we Nederlandse belastinggegevens analyseren. Deze gegevens zijn beschikbaar over een periode van twaalf jaar en zijn gekoppeld aan demografische gegevens uit de centrale gemeentelijke basisadministratie (GBA). De gegevens hebben een aantal belangrijke voordelen: (a) ze zijn prospectief verzameld, (b) ze bevatten betrouwbaardere metingen van het inkomen dan mogelijk is in surveys, (c) ze bevatten vrijwel geen ontbrekende waarden op het inkomen (meestal rond de 20% in surveys), (d) ze kennen geen paneluitval anders dan door sterfte, en (e) ze hebben betrekking op een groot aantal eenheden (de analytische steekproef in ons artikel bestaat uit 73.000 personen).

Een inhoudelijke toevoeging van ons artikel aan de bestaande literatuur is dat we verschil-

lende transitie op dezelfde manier in een geïntegreerd model analyseren, waardoor de effecten van verschillende transities goed vergelijkbaar zijn. Bovendien kijken we niet alleen naar veranderingen in het *gestandaardiseerde* inkomen, zoals vrijwel altijd wordt gedaan in eerder onderzoek, maar ook naar veranderingen in het *totale* huishoudensinkomen én naar veranderingen in *individueel* inkomen. Dit onderscheid maakt het beter mogelijk om te laten zien waar inkomenseffecten vandaan komen – van sociale of individuele veranderingen. Zo is het bijvoorbeeld een belangrijke vraag of het gezinsdal vooral veroorzaakt wordt door de gestegen kosten in het huishouden of door een daling van het inkomen van de vrouw. Op eenzelfde manier kan men zich afvragen of het samenwonen voordeel alleen te maken heeft met schaalvoordelen of ook met een stijging van het persoonlijk inkomen. Door de drie soorten inkomen parallel te analyseren kunnen dit soort vragen worden beantwoord.

2. Hypothesen

2.1 Hypothesen over partnerschapstransities

We hebben eerst de situatie waarin mensen alleenstaand zijn vergeleken met de situatie waarin mensen met een partner gaan samenwonen. De overgang van alleen wonen naar samenwonen komt tegenwoordig veel voor. Van degenen die in de jaren zestig zijn geboren is bijna 60% van de mannen en bijna 50% van de vrouwen eerst alleen gaan wonen na het verlaten van het ouderlijk huis (Liefbroer & Dykstra, 2000). Het gaan samenwonen of trouwen vanuit het ouderlijk huis wordt later in deze paragraaf besproken.

Onze eerste hypothese luidt: *Samenwonen leidt tot een verbetering van de financiële positie.*² Voor deze hypothese bestaan verschillende redenen. Ten eerste zijn er schaalvoordelen verbonden aan het samenwonen (Waite & Gallagher, 2000). Als twee mensen gaan samenwonen zonder dat hun individuele inkomen verandert, neemt hun economisch welzijn toe doordat het voordelig is om collectieve lasten te delen, zoals de huur of hypotheek, het aanschaffen van duurzame consumptiegoederen en de dagelijkse boodschappen. Op basis van gegevens over de uitgaven aan individuele en collectieve lasten in huishoudens hebben economen berekend dat twee personen die een huishouden delen slechts 1,4 keer zoveel geld nodig hebben als een alleenstaande om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken (Schiepers, 1988). Als twee alleenstaanden hun inkomens samenvoegen door samen te wonen, ervaren ze dus een stijging in koopkracht van 43% (2/1,4).

Een tweede samenwonen voordeel zit mogelijk in de loopbaan van de man. Onderzoek heeft laten zien dat de carrière van mannen na het trouwen (of samenwonen) gunstiger verloopt. Zo blijkt het persoonlijke inkomen na het huwelijk (rekening houdend met selectie-effecten) sterker te stijgen dan voor het huwelijk (Beckers & Kalmijn, 1998; Korenman & Neumark, 1991) en neemt de kans op arbeidsongeschiktheid of werkloosheid af als mannen eenmaal gehuwd zijn, controlerend voor de arbeidsloopbaan in het verleden (Kalmijn & Luijkx, 2005). Deze zogeheten *marriage premium* wordt dikwijls geweten aan drie factoren: de steun die een man

van zijn vrouw ontvangt, de grotere gevoelens van verantwoordelijkheid bij de man na het trouwen en de positieve discriminatie van werkgevers ten aanzien van gehuwde werknemers.

Kan het samenwonen voordeel voor de man teniet worden gedaan door de effecten van het huwelijk op de loopbaan van de vrouw? Zeker in vroeger tijden stopten vrouwen vaak met werken na het huwelijk. Bovendien had trouwen nog een negatief effect op het uiteindelijk behaalde beroepsprestige (Dykstra en Fokkema, 2000). In dit opzicht is er echter veel veranderd. Volgens retrospectief onderzoek was er in de jaren zestig sprake van een sterk negatief effect van trouwen (of samenwonen) op het arbeidsaanbod van vrouwen. In de jaren negentig is dat effect echter geheel verdwenen, maar is er nog wel een sterk negatief effect van de geboorte van het eerste kind op het arbeidsaanbod (Kalmijn & Luijkx, 2006). Het negatieve effect op de loopbaan van vrouwen heeft zich dus verplaatst in de levensloop – van het huwelijk naar het ouderschap.

De argumenten zoals hierboven gegeven leidden tot de verwachting dat het samenwonen een economisch voordeel kent. We hebben daar nog een hypothese aan toegevoegd over verschillen tussen mannen en vrouwen. Deze hypothese luidt: *Samenwonen heeft een gunstiger effect op de financiële positie van vrouwen dan op de financiële positie van mannen.* Deze hypothese lijkt onverwacht omdat het samenwonen immers bij de man leidt tot een verbetering van zijn loopbaan terwijl het bij de vrouw leidt tot een (lichte) daling van het arbeidsaanbod. Als we ons echter realiseren dat mensen binnen huishoudens inkomen delen, dan is de hypothese niet onverwacht. Vrouwen zitten gemiddeld minder vaak in goed betaalde banen en worden voor hetzelfde werk vaak minder goed betaald (Hooghiemstra & Niphuis-Nell, 1993). De alleenstaande vrouw die met een man gaat samenwonen ervaart derhalve een sterkere stijging in koopkracht dan de alleenstaande man die gaat samenwonen (*ceteris paribus*). Het is zelfs mogelijk dat de financiële positie van de man verslechtert. Als hij een niet-werkende vrouw trouwt moet hij het inkomen dat hij eerst alleen consumeerde delen met zijn vrouw. De schaalvoordelen en de *marriage premium* compenseren dit gedeeltelijk, maar mogelijk niet volledig.

Tot nog toe hebben we de situatie besproken waarin mensen trouwen of gaan samenwonen na een periode van alleen wonen. Er is echter ook een grote groep die van huis uit gaat samenwonen (Liefbroer & Dykstra, 2000). Gaat hun financiële positie er ook op vooruit na het samenwonen? Om dit in theorie te beantwoorden dienen we de financiële situatie in het ouderlijk huis te bekijken. Als men ervan uit kan gaan dat thuiswonende kinderen volledig in het inkomen van de ouders delen – hetgeen natuurlijk de vraag is, er is vrij weinig bekend over de verdeling van consumptie binnen huishoudens – zou men verwachten dat van huis uit samenwonen leidt tot een daling in het gestandaardiseerde inkomen. Hoewel er enerzijds een positieve invloed zal zijn op het persoonlijke inkomen na het uit huis gaan, zal de partner gezien de leeftijdseffecten op het arbeidsinkomen, gemiddeld minder verdienen dan de ouders. De verwachte daling in het gestandaardiseerde inkomen zal waarschijnlijk wel minder sterk zijn bij vrouwen dan bij mannen.

Vervolgens keken we naar de transitie van samenwonen naar alleenstaand zijn. Deze transitie is deels het omgekeerde van de transitie van alleen leven naar samenwonen, maar er zijn ook verschillen. We richtten ons eerst op scheiding. Onze hypothese hierover luidde: *Scheiden leidt*

tot een verslechtering van de financiële positie. Voor mannen en vrouwen verwachtten we verschillen: *Scheiden heeft een ongunstiger effect op de financiële positie van vrouwen dan op de financiële positie van mannen.* De redenen voor deze verwachtingen waren als volgt:

Ten eerste verliezen zowel mannen als vrouwen de schaalvoordelen die met het samenwonen waren verbonden – beiden delen immers niet meer een huishouden. De achteruitgang in woonkwaliteit na een scheiding bij een of beide partners is een tekenend voorbeeld van dit effect (Feijten & Mulder, 2005). Ten tweede is de herverdeling van het huishoudensinkomen na een scheiding in het nadeel van de vrouw. Er wordt doorgaans wel alimentatie betaald, maar meestal is dat maar voor een korte periode en vaak ook niet afdoende om vrouwen weer op het niveau te krijgen dat ze tijdens het huwelijk hadden. Het arbeidsaanbod van vrouwen na een scheiding neemt wel toe – juist om de inkomensachteruitgang te compenseren – maar deze compensatie is door de tijdens het huwelijk verloren gegane arbeidsmarktervaring en het verouderde *human capital* vaak zeer gedeeltelijk (Poortman, 2000). Veel gescheiden vrouwen die voor de scheiding niet werkten komen enkele jaren na de scheiding in de bijstand terecht (Poortman, 2002; Poortman & Kalmijn, 1999).

Hierboven maakten we een vergelijking tussen personen voor en na een scheiding. We kunnen echter ook de situatie van een persoon na scheiding vergelijken met zijn of haar situatie voor het huwelijk. Gehuwde vrouwen zijn beter af dan alleenstaande vrouwen, gescheiden vrouwen zijn slechter af dan gehuwde vrouwen, maar hoe verschillen gescheiden vrouwen van nooit-gehuwde vrouwen? Aangezien vrouwen tijdens een samenwoningrelatie arbeidsmarktervaring verliezen, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat gescheiden vrouwen in economisch opzicht slechter af zijn dan nooit gehuwde vrouwen (*ceteris paribus*). Weliswaar krijgen vrouwen vaak alimentatie, maar zeker wanneer er geen kinderen zijn, gaat het niet om grote bedragen en is de alimentatie vaak ook van korte duur; overigens zullen veel vrouwen zonder kinderen wel zijn blijven werken tijdens het huwelijk, waardoor de behoefte aan alimentatie kleiner is. Verder vindt scheiding later in de levensloop plaats dan trouwen. Aangezien het persoonlijke inkomen met het ouder worden stijgt, valt er bij een scheiding dus meer te verliezen dan er bij trouwen valt te winnen. De hypothese luidt: *De achteruitgang van de financiële positie bij een scheiding is voor vrouwen groter dan de vooruitgang van de financiële positie bij samenwonen.*

Een scheiding kan overigens ook een nadelig effect hebben op mannen, zij het waarschijnlijk minder sterk. Voor mannen kan een scheiding bijvoorbeeld een negatieve invloed hebben op het verloop van hun carrière. Onderzoek laat zien dat mannen na scheiding bijvoorbeeld meer kans hebben om werkloos te worden en ook meer kans hebben om arbeidsongeschikt te worden (Kalmijn, 2005; Kraft, 2001). Net zoals er een *marriage premium* was voor mannen is er voor hen ook een *divorce penalty*. De gezondheidsproblemen die mede door een scheiding kunnen ontstaan spelen overigens ook voor vrouwen (Williams & Umberson, 2004). Verder moeten mannen soms alimentatie betalen.

In welke mate heeft verweduwing een negatief effect op de financiële positie van mannen en vrouwen? Laten we eerst kijken naar de positie van vrouwen. In de meeste gevallen krijgen vrouwen het opgebouwde pensioen van de man op het moment dat hij overlijdt. Dit bedrag is

vrijwel altijd lager dan het reguliere inkomen dat de man verdiende. Daarnaast is er een volksverzekering (de Algemene Nabestaandenwet) waaruit vrouwen voor hun 65e een uitkering kunnen krijgen, maar daar gaat het om relatief lage standaardbedragen. De daling van het huishoudensinkomen is deels logisch omdat er na het overlijden nog maar één persoon van hoeft te leven. De schaalvoordelen spelen hier echter ook nog mee. Als we de budgetberekeningen van Schiepers volgen, hebben vrouwen 70% van het inkomen van de partner nodig om na verweiding op gelijk niveau te blijven (mits zij zelf geen inkomen hebben). Er zijn weinig pensioenfondsen die een dergelijk bedrag uitkeren. Wel zijn er aanvullende regelingen en levensverzekeringen mogelijk, maar het ligt niet in de verwachting dat het hier om een grote groep gaat. Om die redenen stelden we de volgende hypothese op: *Verweiding leidt bij vrouwen tot een achteruitgang van de financiële positie.*

Hoe verhoudt het effect van verweiding zich tot het effect van scheiding? In tegenstelling tot een scheiding valt het inkomen van de partner bij verweiding niet helemaal weg: meestal is men al gepensioneerd als de partner is overleden en blijft men recht houden op een deel van het pensioen van de partner. Dit heeft geleid tot de hypothese: *De achteruitgang in de financiële positie na de dood van de partner is kleiner dan de achteruitgang na scheiding.* We dienen hierbij wel aan te tekenen dat het om heel verschillende gebeurtenissen gaat. Verweiding vindt gemiddeld veel later in de levensloop plaats dan een scheiding en daarnaast is de leeftijdsrange bij scheiding groter. De ceteris paribus-clausule is hier dus extra van belang.

Bij mannen verwachtten we mogelijk een positieve invloed van verweiding, met name als de overleden partner niet werkte. In dat geval hoeven zij hun inkomen niet meer te delen. Onze hypothese is: *Verweiding leidt bij mannen tot een stijging van de financiële positie.*

Zowel na een scheiding als na de dood van een partner kan men opnieuw gaan samenwonen. Dit kan, net als bij het voor de eerste keer samenwonen, tot een vooruitgang in economisch welzijn leiden. Er zijn echter redenen om te veronderstellen dat hertrouwen minder gunstig is dan voor de eerste keer trouwen. Als men na de scheiding alimentatie ontving, dan verliest men op het moment van hertrouwen het recht daarop. Ook een eventuele bijstandsuitkering die men na de scheiding ontving, raakt men kwijt als men gaat samenwonen met iemand die een baan heeft. Mocht de nieuwe partner ook in de bijstand zitten, dan is de nieuwe uitkering lager dan twee keer de oude uitkering. Bij hertrouwen is het nieuwe huishoudensinkomen dus meestal lager dan de som van de beide oude inkomens. Hieruit volgt: *De vooruitgang in de financiële positie is kleiner na hertrouwen dan na het voor de eerste keer samenwonen.*

2.2 Hypothesen over ouderschapstransities

Hiervoor hebben we betoogd dat er economische voordelen verbonden kunnen zijn aan het samenwonen. Er is echter tevens sprake van negatieve effecten in het begin van de levensloop. Deze worden wel aangeduid als het gezinsdal. De hypothese luidt: *Het krijgen van kinderen leidt tot een verslechtering van de financiële positie.* Voor deze hypothese bestaan verschillende argumenten. Kinderen moeten worden verzorgd en brengen zelf doorgaans geen geld in. Tegelijkertijd daalt de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw na de geboorte zodat het huishou-

densinkomen daalt. Samen kunnen deze twee ontwikkelingen zorgen voor een sterke achteruitgang in de financiële positie. Met de kinderbijslag poogt de overheid deze achteruitgang te compenseren, maar dat is slechts een gedeeltelijke compensatie. Het gezinsdal wordt tegenwoordig soms ‘dieper’ gemaakt doordat een aantal mannen minder gaat werken om bij te dragen aan de verzorging van de kinderen. Dit maakt het vaak mogelijk voor de vrouw om te blijven werken, maar als de man meer verdient dan de vrouw, is deze neiging om de taken meer gelijk te verdelen financieel nadelig. Al met al lijkt het dus zo dat terwijl het samenwonen voordeel oplevert, kinderen juist economisch nadeel opleveren. De vraag is daarmee nog open of gehuwde paren met kinderen beter of slechter af zijn dan alleenstaanden (*ceteris paribus*).

De mate waarin de zorg voor kinderen te combineren is met betaalde arbeid hangt af van de leeftijd van de kinderen. Als de kinderen onder de vier zijn en dus nog niet op de basisschool zitten, is volledige kinderopvang nodig als beide ouders werken. Zitten de kinderen op de basisschool dan is slechts tussen- en naschoolse opvang nodig. Tijdens de latere jaren van de middelbare school is er geen kinderopvang nodig, maar in de eerste jaren van de middelbare school is opvang na school nog wel nodig. Naarmate er meer kinderopvang nodig is, zullen vrouwen minder geneigd zijn om te werken. Met name de leeftijd van het jongste kind bepaalt hoeveel kinderopvang er nodig is om te kunnen werken. Onze hypothese is daarom: *De financiële positie verbetert naarmate de thuiswonende kinderen ouder worden.*

Tegenover het gezinsdal staat mogelijk ook een positief effect van het uit huis gaan van kinderen. Onze hypothese hierover is: *De transitie naar de lege nest fase leidt tot een verbetering van de financiële positie.* Na deze fase heeft men niet meer de kosten voor de kinderen en keert de vrouw soms weer terug op de arbeidsmarkt.³ Ironisch is dat ook de lonen dan veelal hoger zijn gezien de grotere senioriteit. Lonen zijn laag als mensen in het gezinsdal verkeren en hoog als zij uit het gezinsdal zijn gekropen.

3. Data, metingen en methoden

De prospectieve data die we gebruikten zijn afkomstig uit het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS (Van der Brug, Trimp & Selten, 2004). Het IPO bevat gegevens van de belastingdienst voor een steekproef van zo'n 90.000 personen over de periode 1989-2000. Het bestand is ieder jaar aangevuld voor paneluitval (door overlijden en emigratie), waardoor het aantal personen dat minimaal een jaar in de steekproef zit 114.000 bedraagt. Naast gegevens over het inkomen, verschaft het IPO informatie over huishoudsamenstelling, de burgerlijke staat, de leeftijd, de woonplaats, de bij de respondent in huis wonende kinderen en de partner. Het IPO kent geen leeftijdsrestrictie, maar wij beperkten onze analyses tot mensen van 18 tot en met 90 jaar, waardoor de steekproef gereduceerd werd tot 92.000. Na selectie van 'hoofden van huishoudens', hun partners en volwassen kinderen, bleven 88.000 mensen over. Verder lieten we homo-seksuele/lesbische paren, huishoudens waarin ook mensen wonen die geen familie van elkaar zijn en geïnstitutionaliseerde huishoudens buiten beschouwing. Daarnaast werden paren die oudere thuiswonende kinderen hebben (vijfentwintig jaar of ouder) niet meegenomen in de

analyses. Ook mensen met negatieve huishoudensinkomens (zelfstandigen die verlies maken of mensen die veel aftrekposten opvoeren) zijn verwijderd uit de analyses omdat onduidelijk is hoe deze inkomens moeten worden geïnterpreteerd en omdat het niet om veel mensen gaat. Mensen met huishoudensinkomens van 0 (die dus officieel geen inkomen hebben) zijn eveneens uitgesloten omdat dit onwaarschijnlijk is.

3.1 Equivalentiefactoren

Voor de financiële positie is niet alleen van belang hoe groot het inkomen is, maar ook over hoeveel mensen dat inkomen verdeeld moet worden. Hierbij spelen schaalvoordelen een rol, aangezien de kosten van bijvoorbeeld de huur minder dan evenredig toenemen met het aantal leden van het huishouden. Ook kunnen andere consumptiegoederen gedeeld worden, hetgeen de koopkracht vergroot. Wanneer een groter huishouden geen schaalvoordelen zou hebben, zou het huishoudensinkomen gedeeld moeten worden door het aantal personen van het huishouden. Aangezien die schaalvoordelen er wel zijn, moet het huishoudensinkomen gedeeld worden door een getal dat kleiner is dan het aantal leden (maar groter dan één). Dit getal is de equivalentiefactor.

Vier soorten equivalentiefactoren kunnen worden onderscheiden (Buhmann, Rainwater, Schmans & Smeeding, 1988). De eerste twee zijn gebaseerd op de kennis van experts; het gaat enerzijds om expert-schalen die slechts voor statistische doeleinden zijn ontwikkeld en anderzijds om expert-schalen die voor beleidsdoeleinden zijn ontwikkeld. De andere twee zijn gebaseerd op empirisch onderzoek; hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen een objectieve en een subjectieve variant. Bij de objectieve versie wordt aan mensen gevraagd waaraan ze hun geld zouden uitgeven, als ze over een bepaald inkomen zouden beschikken. Bij de subjectieve versie wordt gevraagd naar een oordeel over het eigen inkomen of hoeveel mensen nodig zouden hebben om rond te komen.

Wij kozen voor de methode van het CBS (Schiepers, 1988; Siermann, Teeffelen & Urlings, 2004). Deze schaal is een objectieve empirische equivalentiefactor. De schaal is gebaseerd op de Nederlandse situatie en houdt rekening met het aantal volwassenen en het aantal kinderen, de leeftijd van het oudste kind en de leeftijd van de meest verdienende partner. Bovendien zijn de equivalentiefactoren over de tijd aangepast. Om een indruk te geven van de schaalvoordelen die deze schaal veronderstelt: bij een tweepersoonshuishouden wordt niet gedeeld door 2 maar door 1,4, hetgeen aangeeft dat men samen met hetzelfde geld meer kan consumeren. Krijgt het paar een kind dan wordt het inkomen gedeeld door gemiddeld 1,67; dit varieert enigszins naar de leeftijd van het kind: van 1,63 voor een kind in de basisschoollleeftijd tot 1,71 voor een kind van 16 of 17 jaar. Bij een tweede kind wordt de equivalentiefactor gemiddeld 1,88 (met enige variatie op basis van de leeftijd van het oudste kind). De variatie in equivalentiefactoren tussen groepen gezinnen is klein: zo verschillen equivalentiefactoren nauwelijks tussen leeftijds- en inkomensgroepen. Er is een kleine verandering over de tijd: bij Siermann en anderen (2004) zijn de schaalvoordelen iets groter dan bij Schiepers (1988).

De schaalvoordelen verschillen tussen de verschillende soorten equivalentiefactoren. De

CBS equivalentiefactoren gaan uit van grotere schaalvoordelen dan bijvoorbeeld de belangrijkste Amerikaanse equivalentiefactoren, beide op basis van kennis van experts; de ene gebaseerd op de armoedegrens en de ander gebaseerd op gezinsbudgetten van het Amerikaanse Bureau of Labor Statistics (Poortman, 2000). De schaalvoordelen bij de CBS equivalentiefactoren zijn echter kleiner dan bij twee subjectieve empirische Nederlandse equivalentiefactoren, waarvan één gebaseerd is op een evaluatie van het eigen inkomen (in een enquête) en één op het (in een enquête aangegeven) minimuminkomen dat anderen nodig hebben om rond te komen (Buhmann e.a., 1988). Hiermee beïnvloedt de keuze voor een equivalentiefactor de effecten op het gestandaardiseerde inkomen. Dit is een extra reden om niet alleen naar het gestandaardiseerde, maar ook naar het totale en persoonlijke inkomen te kijken.

Een veronderstelling bij de equivalentiefactor is dat het inkomen en de daarvan betaalde consumptie eerlijk wordt verdeeld tussen man en vrouw. Met name bij samenwonenden zonder kinderen is het de vraag of partners het inkomen delen. Hierover is nog maar weinig onderzoek gedaan, maar enkele recente studies die de subjectieve beleving van consumptie bekijken suggereren dat het inkomen in de tegenwoordige tijd redelijk gelijk wordt verdeeld tussen man en vrouw (Alessie, Crossley & Hildebrand, 2006).

3.2 *Inkomensmaten*

We hebben drie inkomensmaten bekeken: (a) het persoonlijk inkomen uit alle bronnen, (b) het totale huishoudensinkomen (van respondent en partner bij elkaar opgeteld) en (c) het gestandaardiseerde huishoudensinkomen. Het verschil tussen het eerste en tweede inkomen laat zien wat de invloed is van de partner op het inkomen maar houdt er geen rekening mee dat het inkomen gedeeld wordt. Het verschil tussen het tweede en derde inkomen laat zien wat het effect is van het delen van inkomen en van schaalvoordelen. De standaardisatie die we toepasten is een deling door het aantal huishoudensleden gecorrigeerd voor schaalvoordelen, in dit geval de CBS equivalentiefactor.

De inkomensvariabelen zijn rechtsscheef verdeeld. Daarom is hiervan de natuurlijke logaritme genomen. Dit vergemakkelijkt tevens de interpretatie van effecten. Bij een dichotome variabele is de berekening als volgt: bij een positief effect is het percentage $100 * (\exp B - 1)$, bij een negatief effect is het percentage $100 * (1 - \exp B)$.

3.3 *Ontvangen alimentatie*

De (kinder)alimentatie die men ontvangen of betaald heeft is niet in het huishoudensinkomen opgenomen, omdat de ontvangers hierover geen belasting hoeven te betalen en de betalende van kinderalimentatie het niet voor de belasting kunnen aftrekken.

De economische achteruitgang bij gescheiden vrouwen wordt deels gecompenseerd door alimentatie. Omdat de gegevens uit het Inkomenspanelonderzoek die wij gebruikten geen informatie bevatten over de hoogte van de alimentatie die vrouwen ontvangen (en dit inkomen ook niet in het jaarinkomen is opgenomen), is de economische achteruitgang na scheiding

overschat. Dit is ook het geval in eerdere analyses van registerdata in Nederland (Bouman, 2004a), maar niet in analyses van panelsurveys (Poortman, 2000).

Om dit te corrigeren hebben we additionele gegevens geanalyseerd, namelijk data uit het POLS WoningBehoefteteonderzoek uit 1998. Dit is een grootschalig representatief survey-onderzoek onder de Nederlandse bevolking. Uit deze gegevens hebben we gescheiden vrouwen geselecteerd die zonder partner leefden op het moment van het interview (N = 2888). Aan al deze vrouwen is gevraagd of zij alimentatie ontvangen. Van de vrouwen zonder thuiswonende kinderen gaf 9% aan alimentatie voor zichzelf te ontvangen. Van de vrouwen met thuiswonende kinderen (en waarvan het jongste kind niet ouder was dan 18) ontving 15% alimentatie voor zichzelf en 25% voor de kinderen (35% ontving enige vorm van alimentatie). Van de vrouwen zonder kinderen die alimentatie ontvingen was het bedrag gemiddeld € 545 per maand. Voor vrouwen met kinderen was het bedrag € 351 per maand per ontvanger. Als we alleen naar kinderalimentatie kijken was het bedrag € 217 per maand. Merk op dat het bedrag voor kinderloze vrouwen weliswaar hoger is, maar dat een veel kleiner deel van hen alimentatie krijgt.

We hebben gecorrigeerd door middel van de volgende methode. In de POLS data hebben we een multivariate regressie uitgevoerd met de (totale) alimentatie als afhankelijke variabele. Het al of niet alimentatie ontvangen is hierin meegenomen door vrouwen zonder alimentatie een 0 te geven op het bedrag. De onafhankelijke variabelen zijn: de leeftijd van de vrouw, de leeftijd kwadraat, het al of niet hebben van thuiswonende kinderen, het aantal kinderen, de leeftijd van het jongste kind (in drie categorieën) en het jaarinkomen (exclusief alimentatie). Het inkomen van de ex-partner is ook een belangrijke predictor maar dit is in de POLS data niet beschikbaar. Op basis van deze regressieresultaten zijn vervolgens voor de gescheiden vrouwen in het IPO per vrouw *verwachte* alimentatiebedragen berekend. Door het opnemen van deze vorm van inkomen is de coëfficiënt voor scheiding voor vrouwen 9% kleiner geworden. De schatting lijkt dus niet erg door alimentatie beïnvloed te worden.

We merken op dat onze procedure voordelen heeft boven eerdere procedures. Eerdere procedures gebruikten een gemiddeld bedrag om te corrigeren in plaats van een individueel bedrag. Andere procedures gingen uit van wat vrouwen volgens wettelijke regels en richtlijnen zouden moeten ontvangen. De praktijk kan daar flink van afwijken. Bovendien zijn er erg veel individuele uitzonderingen en specifieke gevallen zodat het lastig is formele bedragen te berekenen.

3.4 Transitie

De transitie zijn in twee groepen verdeeld: transitie rond relaties (en het verlaten van het ouderlijk huis) en transitie rond kinderen. Deze zijn in eerste instantie onafhankelijk van elkaar bekeken. We hebben ook bekeken of er interactie-effecten zijn tussen relatie- en ouderschapstransities, maar dit is niet het geval. Veranderingen zijn het gevolg van zowel partnerschap- als ouderschapstransities, maar de twee soorten transitie hebben additionele en geen multiplicatieve effecten.

In Tabel 1a en 1b laten we zien dat de transitievariabelen op zo'n manier zijn gecodeerd dat de contrasten cumulatief zijn. Het effect van scheiding is gemeten ten opzichte van gehuwd

zijn, het effect van gehuwd zijn ten opzichte van alleenstaand zijn, enzovoort. Hetzelfde geldt voor de ouderschapstransities.

Tabel 1a: Relatie tussen gemaakte relatietransities en huishoudsamenstelling

Relatiefasen	Transitiev variabelen					Hertrouwd na scheiding	Hertrouwd na verweduwing
	Huis uit	Samen- wonen	Vanuit ouderlijk huis samenwonen	Scheiden	Verwedu- wing		
Thuiswonend	0	0	0	0	0	0	0
Alleenstaand	1	0	0	0	0	0	0
Paar	1	1	0	0	0	0	0
Paar (rechtstreeks vanuit ouderlijk huis)	0	0	1	0	0	0	0
Gescheiden	1	1	0	1	0	0	0
Verweduwd	1	1	0	0	1	0	0
Hertrouwd (na scheiding)	1	1	0	1	0	1	0
Hertrouwd (na verweduwing)	1	1	0	0	1	0	1

Tabel 1b: Relatie tussen gemaakte ouderschapstransities en huishoudsamenstelling

Ouderschapsfasen	Transitiev variabelen	
	Kinderen	Lege nest
Zonder kinderen	0	0
Met kinderen	1	0
Kinderen het huis uit	1	1

We hebben slechts beperkte informatie over de transitie die mensen vóór het begin van het panel (1989) hebben meegemaakt. Als mensen in 1989 alleenstaand zijn is niet bekend of ze ooit (ongehuwd) hebben samengewoond. Verder is, als mensen in 1989 geen thuiswonende kinderen hebben, onbekend of ze kinderen hebben die al het huis uit zijn of dat ze nooit kinderen hebben gehad. Hierin toont zich het nadeel van het IPO (en veel andere registerdata): de historie is beperkt tot de periode van het panel, van het verdere verleden weet men niets. Dit heeft als gevolg dat sommige mensen die hertrouwen ten onrechte worden beschouwd als mensen die voor het eerst trouwen. In de meeste gevallen levert het ontbreken van de levensloop vóór 1989 geen problemen op: als de kinderen vóór 1989 al uit huis zijn gegaan, wordt iemand weliswaar ten onrechte beschouwd als iemand die nooit kinderen heeft gehad, maar aangezien er in deze situatie meestal geen ouderschapstransities plaatsvinden, worden de effecten niet beïnvloed. Ook als iemand wel opnieuw kinderen zou krijgen, dan heeft het nog geen invloed

op de effecten, omdat we geen onderscheid maken tussen voor de eerste en voor de tweede keer kinderen krijgen.

3.5 Modellen

We analyseerden de IPO-data met behulp van *panelregressie* (in STATA). Hierbij vormden persoon-jaren de eenheid van analyse, die geclusterd zijn binnen personen. Een persoon kwam dus verscheidene keren voor, maar per huishouden zat slechts één persoon in de analyse. We schatten zogeheten *fixed effects* modellen. Hierbij was de afhankelijke variabele het inkomen van een persoon ten opzichte van zijn of haar eigen gemiddelde. Dit betekent dat het niet nodig (en niet mogelijk) was om te controleren voor tijdsconstante persoonskenmerken zoals opleiding of etnische achtergrond. Doordat voor ieder persoon alleen de afwijkingen werden bekeken ten opzichte van zijn of haar eigen gemiddelde, werd er volledig gecontroleerd voor alle ongemeten (tijdsconstante) persoonskenmerken.

Er werd niet gecontroleerd voor eventuele selectie-effecten op basis van *veranderende* kenmerken. Er zou sprake kunnen zijn van zo'n effect als bijvoorbeeld vrouwen die weer gaan werken na een scheiding eerder met een nieuwe partner gaan samenwonen. Als het weer gaan werken en het opnieuw gaan samenwonen tegelijkertijd optreden, is het niet mogelijk om oorzaak en gevolg uit elkaar te halen.

We controleerden wel voor variabelen die veranderen over de tijd. In de eerste plaats controleerden we voor leeftijd, omdat leeftijd zowel samenhangt met partner- en ouderschapstransities als met inkomen. Verder hielden we rekening met inkomensveranderingen over de tijd. Het inkomen in jaar j is vermenigvuldigd met $M_{t=2000} / M_{t=j}$, waarbij M slaat op het gemiddelde inkomen in een jaar. Hiermee wordt de geobserveerde inkomensstijging in de periode verdisconteerd en wordt het inkomen uitgedrukt in de koopkracht van het jaar 2000. Periode (dat wil zeggen, het jaar van waarneming) kon niet in het model worden opgenomen omdat in principe leeftijd en periode samen veranderen en derhalve in een *fixed effects* model perfect gecorreleerd zijn. Van de belangrijkste variabelen in onze analyses zijn de gemiddeldes en de standaarddeviaties weergegeven in Tabel 2.

4. Resultaten

Tabel 3 geeft de resultaten van de regressiemodellen weer voor mannen en vrouwen en voor de drie inkomensmaten. De tabel vermeldt onder de B ook de $\exp B$ tussen haakjes. Gezien de grootte van de sample richtten we ons vooral op de omvang van de effecten en niet op de vraag of een effect significant is.

Tabel 2: Beschrijvende informatie van de belangrijkste variabelen (persoonsjarenbestand)

	Vrouwen		Mannen	
	gemiddelde	s.d.	gemiddelde	s.d.
Inkomen				
Persoonlijk inkomen	16942	17656	38386	23145
Huishoudinkomen	48992	29155	52259	28504
Gestandaardiseerd huishoudinkomen	32358	17413	33670	17646
Relatiestatus (in betreffende jaar) (%)				
Woont thuis (bij ouders)	6,3		11,6	
Alleenstaand (voor scheiding/verweduwing)	8,0		9,6	
Woont samen (gehuwd of ongehuwd)	63,7		66,5	
Gescheiden alleenstaand	6,7		5,1	
Verweduwd alleenstaand	10,1		2,2	
Hertrouwd na scheiding	4,5		4,6	
Hertrouwd na verweduwing	1,1		0,7	
Totaal	100,0		100,0	
Gezinssituatie (in betreffende jaar) (%)				
Geen kinderen	53,4		54,0	
Jongste kind 0-3 jaar	9,9		10,4	
Jongste kind 4-11 jaar	11,9		11,2	
Jongste kind 12-17 jaar	8,5		7,9	
Jongste kind 18-24 jaar	8,0		7,8	
Kinderen het huis uit ^a	8,1		8,5	
Totaal	100,0		100,0	
Overig				
Leeftijd (continu; in analyse als dummies)	47	17	45	16
Jaar	1996	2,9	1996	2,9
N	284376		272028	

^a: Kinderen uit huis zit deels in geen kinderen (als respondenten tijdens het gehele panel zonder thuiswonende kinderen woonden).

4.1 Partnerschapstransities

We beginnen met het effect van het verlaten van het ouderlijk huis. De resultaten laten zien dat het persoonlijk inkomen van zowel vrouwen als mannen stijgt als zij uit huis gaan en alleen gaan wonen. Hoewel we hierover geen hypothese formuleerden is dit wel conform wat men zou verwachten, personen die uit huis gaan moeten immers in financiële zin op eigen benen gaan staan. Na correctie voor de huishoudensgrootte en schaalvoordelen zien we dat het gestandaardiseerde inkomen met 16% daalt, voor zowel mannen als vrouwen. Het verlaten van het ouderlijk huis heeft dus een negatieve invloed op iemands financiële positie. Ook dit is wat men zou verwachten, men profiteert immers niet meer van het inkomen van de ouders.

Tabel 3: Effecten van levenslooptransities op het besteedbaar inkomen van vrouwen en mannen: Coëfficiënten uit fixed effects regressiemodellen en relatieve effecten tussen haakjes

	Model 1 Persoonlijk inkomen		Model 2 Huishoudens inkomen		Model 3 Gestandaardiseerd inkomen	
	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen	Mannen
Uit huis naar alleenstaand	,131 (1,14)	,098 (1,10)	-,477 (,62)	-,499 (,61)	-,175 (,84)	-,178 (,84)
Alleenstaand naar paar	-,195 (,82)	-,009 ns (,99)	1,008 (2,74)	,743 (2,10)	,686 (1,99)	,407 (1,50)
Uit huis naar paar	-,395 (,67)	-,036 ns (,96)	-,170 (,84)	-,250 (,78)	,096 (1,10)	-,011 ns (,99)
Paar naar gescheiden	1,513 (4,54)	,076 (1,08)	-,658 (,52)	-,447 (,64)	-,406 (,67)	-,155 (,86)
Paar naar verweduwd	2,307 (10,04)	,215 (1,24)	-,287 (,75)	-,153 (,86)	,009 ns (1,01)	,128 (1,14)
Gescheiden naar hertrouwd	-1,082 (,34)	-,102 (,90)	,570 (1,77)	,392 (1,48)	,349 (1,42)	,140 (1,15)
Verweduwd naar hertrouwd	-,652 (,52)	-,121 (,89)	,561 (1,75)	,257 (1,29)	,312 (1,37)	-,017 ns (,98)
Kinderen 0-3 jaar	-2,287 (,10)	,059 (1,06)	-,164 (,85)	-,141 (,87)	-,392 (,68)	-,378 (,69)
Kind 4-11 jaar	,720 (2,05)	-,023 (,98)	,026 (1,03)	,031 (1,03)	,024 (1,02)	,024 (1,02)
Kind 12-17 jaar	,603 (1,83)	-,029 (,97)	,027 (1,03)	,026 (1,03)	,031 (1,03)	,031 (1,03)
Kind 18+	,050 ns (1,05)	-,040 (,96)	-,024 (,98)	-,011 (,99)	,011 (1,01)	,028 (1,03)
Kinderen het huis uit	-,034 ns (,97)	-,011 ns (,99)	,004 ns (1,00)	,006 ns (1,01)	,261 (1,30)	,259 (1,30)
R-2 binnen personen	,172	,044	,206	,125	,156	,093
R-2 tussen personen	,075	,170	,219	,205	,122	,121
Persoon-jaren	273266	264258	273266	264258	273266	264258
Personen	36788	36274	36788	36274	36788	36274

^a: Inkomen is gelogaritmiseerd (ln). Tussen haakjes effecten in relatieve termen (exp(b)).
Er is gecontroleerd voor leeftijd via dummy's voor elke leeftijd. Inkomensgroei is gecorrigeerd (zie tekst).
ns = p > ,01.

Aangetekend moet worden dat er ook financiële transfers van ouders naar kinderen kunnen zijn en deze worden niet bij de belastingen opgegeven. Mogelijk wordt de achteruitgang hier deels door gecompenseerd.

Vervolgens kijken we naar de transitie van alleen wonen naar samenwonen. Als vrouwen gaan samenwonen daalt hun persoonlijk inkomen. Bij mannen zien we geen effect van samenwonen op het persoonlijk inkomen. Dit weerlegt de hypothese van de *marriage premium*. Het totale huishoudensinkomen stijgt bij vrouwen met een factor 2,74 doordat ook het inkomen van de man erbij wordt opgeteld. Bij mannen is de stijging geringer (een factor 2,10) hetgeen laat zien dat vrouwen over het algemeen minder verdienen dan mannen. Als we vervolgens rekening houden met *sharing* en schaalvoordelen, blijkt de financiële positie van vrouwen bijna twee keer zo sterk te zijn als voor het samenwonen. Bij mannen is de verbetering weer geringer, 50%. Volgens de equivalentiefactoren zou het zo moeten zijn dat het samenvoegen van twee inkomens alleen al leidt tot een stijging van het gestandaardiseerde inkomen van 43% (Kalmijn, 2002). Onze schatting voor vrouwen is duidelijk hoger. Dit heeft te maken met het feit dat vrouwen doorgaans met een beter verdienende man gaan samenwonen terwijl mannen met een minder verdienende vrouw gaan samenwonen. Beiden profiteren natuurlijk wel van de stijging van het totale inkomen na het samenwonen, maar het blijft zo dat ook in de huidige tijd het samenwonen meer economisch voordeel oplevert voor vrouwen dan voor mannen.

Is er ook een samenwoonvoordeel als men vanuit huis gaat samenwonen? Als vrouwen direct vanuit het ouderlijk huis gaan samenwonen daalt hun persoonlijke inkomen, terwijl dat van mannen gelijk blijft. Het gestandaardiseerde inkomen verandert voor mannen niet en neemt voor vrouwen zelfs iets toe. Deze effecten zijn niet conform de hypothese. We hadden immers verwacht dat de financiële positie van de ouders beter was dan die van de partner. Hoewel dit wel zo is, gezien de daling in het totale huishoudensinkomen na samenwonen, is het uiteindelijke effect op het gestandaardiseerde inkomen niet negatief omdat het inkomen met minder volwassenen gedeeld hoeft te worden bij het samenwonen. Het samenwoonvoordeel is wel duidelijk zwakker vanuit de situatie van thuis wonen dan vanuit de situatie van alleen wonen. Verder zien we hier opnieuw dat vrouwen meer economisch voordeel hebben van samenwonen.

Als vrouwen scheiden, zien we dat hun economische situatie verslechtert. Hun persoonlijk inkomen stijgt weliswaar fors, maar doordat het inkomen van de partner wegvalt daalt het totale huishoudensinkomen met 48%. Omdat een alleenstaande vrouw minder uitgaven heeft dan een paar, daalt het gestandaardiseerde inkomen echter minder sterk, maar de daling is nog altijd 33%. Voor mannen heeft een scheiding andere gevolgen. In de eerste plaats zien we bij mannen nauwelijks effect op het persoonlijk inkomen. Tabel 3 laat zien dat het huishoudensinkomen ook daalt voor mannen, hetgeen logisch is omdat een deel van de gehuwde vrouwen werkt en mannen dat inkomen verliezen. Op individueel niveau leidt dat uiteindelijk tot een kleine daling in het gestandaardiseerde inkomen, een daling van 14%. Deze achteruitgang is dus kleiner dan die voor vrouwen. Net zoals het samenwonen meer oplevert voor vrouwen dan voor mannen, hebben vrouwen meer nadeel van een scheiding dan mannen.

Het is ook interessant om gescheidenen met alleenstaanden, (nog) niet-gehuwden, te verge-

lijken. Zowel gescheiden vrouwen als mannen blijken iets beter af te zijn dan (nog) niet-gehuwden; de achteruitgang in gestandaardiseerd inkomen na een scheiding is minder groot dan de vooruitgang na samenwonen. Dit is een weerlegging van onze hypothese en onderstreept de relatief slechte economische positie van nooit-gehuwde alleenstaanden in onze samenleving. Merk op dat we voor leeftijd hebben gecontroleerd.

Dat scheiding een negatief effect heeft op het besteedbare (gestandaardiseerde) inkomen is geen nieuwe conclusie. Minder bekend is echter wat het economische effect is van verweduwing. Heeft verweduwing ook een negatief effect? En hoe verschilt dit tussen mannen en vrouwen? Het persoonlijk inkomen van vrouwen blijkt zeer fors te stijgen na verweduwing. Dit komt doordat het pensioen of de uitkering die eerst (gedeeltelijk) tot het inkomen van de man gerekend werd, nu volledig tot het inkomen van de vrouw gerekend wordt. Het totale huishoudensinkomen daalt met een kwart na het overlijden van de man. Ook de uitgaven dalen echter, aangezien er een persoon minder in het huishouden is. Hierdoor is de financiële positie hetzelfde als voor de dood van de partner, waardoor de hypothese over de gevolgen van verweduwing weerlegd wordt. Wanneer we de positie van weduwen vergelijken met gescheiden of nooit-gehuwde vrouwen, blijkt bovendien dat weduwen beter af zijn.

Bij mannen heeft het overlijden van de partner een licht positief effect op de financiële positie. De vooruitgang in gestandaardiseerd inkomen is 14%. Deze toename is enerzijds toe te schrijven aan het feit dat zij het inkomen niet meer hoeven te delen met een (minder verdienende) partner. Anderzijds is er ook een stijging in het persoonlijk inkomen na verweduwing, namelijk van 24%. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat de AOW voor een alleenstaande hoger is dan de helft van de AOW voor een paar; ook het ontvangen van een deel van het pensioen van de vrouw en de uitkering van een levensverzekering kunnen een rol spelen.

Hertrouw wordt vaak gezien als een manier waarop gescheiden vrouwen er financieel weer bovenop kunnen komen. Tabel 3 laat zien dat hertrouwen na een scheiding voor vrouwen leidt tot een daling van het persoonlijk inkomen met 66%. Dit kan komen door het verlies van een uitkering of door het stoppen met betaald werk na hertrouw. Het huishoudensinkomen neemt zoals verwacht sterk toe doordat de vrouw een verdienende partner krijgt. Uiteindelijk resulteert dit in een stijging van het gestandaardiseerde inkomen met 42%. Dit bevestigt het idee dat hertrouw een manier is voor gescheiden vrouwen om er financieel weer bovenop te komen (Sweeney, 1997). Als we effecten van scheiding en hertrouw (na scheiding) gezamenlijk beschouwen, zien we dat er sprake is van compensatie. De effecten zijn cumulatief gecodeerd zodat voor hertrouwdens de twee effecten dienen te worden opgeteld. Bij vrouwen is dan het netto-effect op het gestandaardiseerde inkomen verwaarloosbaar ($-0,406 + 0,349 = -0,057$). Met andere woorden: na hertrouwen komen gescheiden vrouwen er financieel weer bovenop.

De resultaten voor hertrouwen na verweduwing geven ook het verwachte beeld. Het persoonlijk inkomen van vrouwen daalt sterk na hertrouw, hetgeen mogelijk te maken heeft met het verlies van een deel van de uitkering of nabestaandenspensioen. Het huishoudensinkomen stijgt echter fors, hetgeen de invloed laat zien van een mannelijke verdienende partner. Het nettoresultaat is een sterke stijging in economisch welzijn voor verweduwde vrouwen na hertrouw (37%). Als we verweduwing en hertrouw weer samen nemen is er hier echter sprake van een

positieve invloed. Er was geen achteruitgang na verweduwing maar er is wel vooruitgang na hertrouw. Dit betekent dat hertrouwde vrouwen financieel beter af zijn dan voor het eerste gehuwde vrouwen, na controle voor leeftijd. Een verklaring hiervoor is niet eenvoudig te geven. Mogelijk heeft dit iets te maken met de leeftijdsverschillen tussen partners die meestal groter zijn in tweede huwelijken (Gelissen, 2003). Cross-sectioneel onderzoek lijkt overigens met gelijksoortige resultaten te komen (Fokkema & Van Solinge, 2000). Opvallend in onze bevindingen is wel dat de vergelijking met eerste huwelijken alleen positief uitpakt voor hertrouwen na verweduwing, niet voor hertrouwen na scheiding. Dit vergemakkelijkt de interpretatie niet.

Bij mannen is de invloed van hertrouw gering. Alleen na scheiding is hertrouwen financieel lonend voor mannen, maar de effecten zijn klein.

4.2 Ouderschapstransities

Vervolgens richten we ons op de ouderschapstransities. Tabel 3 laat voor zowel mannen als vrouwen een duidelijke verslechtering zien in het gestandaardiseerde inkomen na de geboorte van een kind. Het gaat hier om kinderen in de leeftijd van 0-3 jaar. De achteruitgang is 32% (uitgaande van de cijfers voor vrouwen).⁴ Hoe is deze achteruitgang opgebouwd? We zien in de eerste plaats dat het persoonlijk inkomen van de vrouw sterk daalt na de geboorte van het kind, namelijk met 90%. Dit komt door minder werken of stoppen met werken na de geboorte. Het persoonlijk inkomen van mannen lijkt iets toe te nemen na de geboorte, maar veel is dat niet.

De daling in het persoonlijk inkomen van de vrouw en de kleine stijging bij mannen zorgen samen voor een relatieve achteruitgang van het huishoudensinkomen van 15%.⁵ Dat deze daling zoveel kleiner is dan de daling in het persoonlijk inkomen van de vrouw komt doordat het aandeel van de vrouw in het totale inkomen waarschijnlijk beperkt was. Belangrijker is echter dat de daling in het gestandaardiseerd inkomen sterker is (32%) dan de daling in het totale huishoudensinkomen. Dit hangt samen met de toenemende kosten door de komst van de kinderen. We concluderen daarom dat iets meer dan de helft van het gezinsdal (ongeveer $(0,32 - 0,15) / 0,32 = 0,53$) te wijten is aan de kosten van kinderen en de rest aan de daling van het arbeidsaanbod van de vrouw (die deels gecompenseerd wordt door een stijgend inkomen van de man).

Na de geboorte van het eerste kind zijn er nog meer veranderingen te zien. Het persoonlijk inkomen van vrouwen stijgt als het jongste kind naar de basisschool is en stijgt verder als het jongste kind naar de middelbare school is gegaan. In relatieve zin lijken dit sterke toenames, maar we dienen te bedenken dat het inkomen direct na de geboorte (de referentiegroep hier) al fors was gedaald. Niettemin laat dit wel een gedeeltelijke terugkeer zien op de arbeidsmarkt. De achteruitgang van $-2,287$ wordt gecompenseerd tot $-2,287 + 0,720 + 0,603 + 0,050 = -0,914$ als het jongste kind achttien jaar is. Aangezien het inkomen van de man niet verandert en het inkomen van de moeder maar een klein deel van het totale huishoudensinkomen uitmaakt, wordt het kinderdal slechts marginaal kleiner naarmate het jongste kind ouder is. Het gestandaardiseerde huishoudensinkomen verandert namelijk weinig na de geboorte van het eerste kind.

Is een samenwonende vrouw met kinderen in economisch opzicht beter of slechter af dan een alleenstaande vrouw zonder kinderen? Op grond van onze analyses is de conclusie dat een samenwonende vrouw met kinderen *béter* af is. De stijging na samenwonen is 0,686 en de daling na het krijgen van een kind is -0,392. Per saldo is dat een vooruitgang van 0,294, ofwel 34%. We merken op dat de invloed van leeftijd hierbij is verdisconteerd. Voor mannen is er trouwens geen vooruitgang ten opzichte van de situatie van alleen wonen. Het positieve samenwooneffect van 0,407 wordt min of meer tenietgedaan door het kinderdal van -0,378.

Eerder verwachtten we dat als het krijgen van kinderen een negatief effect heeft, het uit huis gaan een positief effect zou hebben. Dit wordt door de data ondersteund. Als alle kinderen het huis uit zijn, stijgt het besteedbaar huishoudensinkomen met 30%. Deze stijging is echter volledig het gevolg van de lagere uitgaven: nu de kinderen het huis uit zijn, hoeft hetzelfde inkomen over minder mensen te worden verdeeld. Het persoonlijk inkomen van de vrouw neemt niet toe in de lege nest fase.

5. Conclusie en discussie

In dit artikel hebben we duidelijke ondersteuning gevonden voor het bestaan van een positief partnereffect. De partnereffecten zijn zowel te zien bij het aangaan van een samenwoonrelatie als bij het verliezen van een partner. Het negatieve effect van het ‘verliezen’ van een partner is echter minder sterk dan het positieve effect van het ‘winnen’ van een partner. Alleen wanneer men rechtstreeks vanuit het ouderlijk huis gaat samenwonen, gaat men er niet of nauwelijks financieel op vooruit. Dit komt door het wegvallen van het inkomen van de ouders; als men het ouderlijk huis verlaat om alleen te gaan wonen, gaat men er daardoor financieel op achteruit. De effecten van het samenwonen of trouwen zitten overigens vooral in het combineren van inkomens en schaalvoordelen. We vinden geen positieve effecten van samenwonen op de persoonlijke inkomens van mannen en vrouwen. Belangrijk is ook dat de partnereffecten voor vrouwen sterker zijn dan voor mannen. Het effect van het winnen van een partner is bij vrouwen veel sterker dan bij mannen. Bij mannen zit het voordeel met name in schaalvoordelen, bij vrouwen speelt ook mee dat zij trouwen met een beter verdienende partner.

We hebben eveneens gevonden dat hertrouwen leidt tot een verbetering van de financiële positie van vrouwen. De achteruitgang die vrouwen ervaren in gestandaardiseerd huishoudensinkomen na een scheiding wordt vrijwel volledig gecompenseerd door hertrouw. Na hertrouw hebben vrouwen zelf bovendien minder inkomen, zodat we hertrouw en betaald werk kunnen zien als alternatieve manieren om aan de negatieve consequenties van scheiding te ontsnappen. Voor mannen is er nauwelijks een positief effect van hertrouw maar er was ook nauwelijks een negatief effect van scheiding. Al met al concluderen we dat in economisch opzicht het huwelijk nog steeds voordeliger is voor vrouwen dan voor mannen.

Bij de partnerschapstransities vinden we nog enkele opmerkelijke resultaten. In de eerste plaats zien we *geen* negatief effect van verweduwing. Dit geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Het inkomen van de overleden partner wordt gedeeltelijk nog betaald in de vorm van een

nabestaandenpensioen en het inkomen hoeft niet meer te worden gedeeld. We zien ook veranderingen in persoonlijk inkomen, maar deze zijn waarschijnlijk niet toe te schrijven aan een stijgend arbeidsaanbod.

We vinden ook sterke effecten van ouderschapstransities. Het krijgen van kinderen leidt tot een achteruitgang in gestandaardiseerd huishoudensinkomen van zo'n 32%. Dit is deels het gevolg van een inkomensachteruitgang bij vrouwen na de geboorte, maar belangrijker zijn de uitgaven die paren voor kinderen moeten doen. Bij het ouder worden van de kinderen vindt nauwelijks herstel plaats; dit gebeurt pas als de kinderen het huis uit zijn. De lege nest fase is in dat opzicht een financieel gunstige fase voor partners, maar ook dat heeft meer te maken met de verdwenen kosten van kinderen dan met veranderingen in het arbeidsaanbod van vrouwen. Het persoonlijk inkomen van vrouwen neemt niet toe als de kinderen uit huis gaan.

Enkele kanttekeningen zijn tot slot op hun plaats. We hebben in onze analyses geen onderscheid gemaakt tussen korte en langere termijneffecten. In de modellen wordt naar een termijn van één tot twaalf jaar gekeken en wordt ook geen onderscheid gemaakt tussen de korte en de middellange termijneffecten. Het zou interessant zijn om te kijken wat de gevolgen voor de lange termijn zijn: in hoeverre is men in staat om zich aan de nieuwe situatie aan te passen (bijvoorbeeld meer gaan werken na een scheiding) en zodoende het economische welzijn van voor de transitie terug te krijgen? Volgens Weiss (1984) is er geen herstel van de economische positie in de Verenigde Staten. Maar DiPrete en McManus (2000) vonden dat het negatieve effect van een scheiding op het inkomen van vrouwen kleiner wordt naarmate de scheiding langer geleden plaatsvond.

Een ander nadeel is dat we bij hertrouwen alleen kijken naar de snelle hertrouwers. Van de mannen heeft twee derde en van de vrouwen heeft de helft binnen vijf jaar een nieuwe partner (Bouman, 2004b). In de IPO data worden mensen maximaal twaalf jaar gevolgd. Mensen die aan het begin van de onderzoeksperiode scheiden (of die al voor de onderzoeksperiode officieel gescheiden zijn) worden dus langer dan vijf jaar gevolgd, terwijl mensen die aan het eind scheiden minder dan vijf jaar worden gevolgd. Er zijn echter ook nog veel mensen die na meer dan vijf jaar hertrouwen (de Graaf & Kalmijn, 2003).

Tot slot zijn we ervan uitgegaan dat het inkomen binnen een huishouden verdeeld wordt over de huishoudensleden. Deze assumptie lijkt plausibel wanneer het partners betreft. Hoewel partners soms hun financiën gescheiden houden, met name bij ongehuwd samenwonenden zonder kinderen, blijkt dat man en vrouw over het algemeen in dezelfde mate van het huishoudensinkomen profiteren (Alessie, Crossley & Hildebrand, 2006). Voor thuiswonende kinderen is dit niet onderzocht, maar waarschijnlijk profiteren zij ook van het inkomen van hun ouders; denk bijvoorbeeld aan de woonkwaliteit en het hebben van een eigen slaapkamer.

Noten

1. De auteurs zijn als hoogleraar respectievelijk postdoc verbonden aan het Departement Sociologie van de Faculteit Sociale Wetenschappen (Postbus 90153, 5000 LE Tilburg). Beide auteurs zijn eveneens verbonden aan Netspar (Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement). Correspondentie richten aan M.Kalmijn@uvt.nl en J.deVries_4@uvt.nl. Dit onderzoek werd mogelijk via het CBS programma CBS Onsite At Home, waarmee via een beveiligde verbinding vanuit de eigen werkplek CBS gegevens konden worden geanalyseerd.
2. Samenwonen en trouwen beschouwen we in dit artikel als identiek.
3. Als de kinderen gaan studeren, vindt de verbetering van de financiële positie een paar jaar later plaats dan de transitie naar de lege nest fase, omdat vaak gedurende de eerste jaren de kosten voor de studie en het levensonderhoud van de uithuiswonende kinderen wordt betaald.
4. De schattingen van veranderingen in het huishoudensinkomen afgemeten aan mannen zijn ongeveer hetzelfde (Tabel 3).
5. De kinderbijslag is in het inkomen opgenomen.

Literatuur

- Alessie, R., Crossley, T.F., & Hildebrand, V. (2006). Estimating a collective household model with survey data on financial satisfaction. *Discussion Paper Series nr: 06-07* Tjalling C. Koopmans Research Institute, Utrecht School of Economics, Utrecht University.
- Beckers, I., & Kalmijn, M. (1998). In de schaduw van succes: De sociaal-economische positie van mannen met en zonder levenspartner [In the shadow of success: The socioeconomic position of men with and without a partner]. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 14, 272-283.
- Bos, J., & Hooghiemstra, E. (2004). Het gezinsdal: verandering van koopkracht na het krijgen van kinderen. *Bevolkingstrends*, 2004, 61-67.
- Bouman, A. M. (2004a). Financiële gevolgen van echtscheiding op de lange termijn. *Bevolkingstrends*, 2004, 85-89.
- Bouman, A. M. (2004b). Financiële gevolgen van echtscheiding voor man en vrouw. *Bevolkingstrends*, 2004, 19-23.
- Brug, P. van der, Trimp, R., & Selten, R. (2004). *Documentatie 041112 REOS-bestanden IPO 1989-2000*. Voorburg: CBS.
- Buhmann, B., Rainwater, L., Schmans G., & Smeeding, T.M. (1988). Equivalence scales, well-being, inequality, and poverty: Sensitivity estimates across ten countries using the Luxembourg Income Study. *Review of Income and Wealth*, 34, 115-142.
- Damme, M. van, Fouarge, D., & Luijkx, R. (2006). Dynamiek in deprivatie: Een vergelijking van elf Europese verzorgingsstaten. *Mens & Maatschappij*, 81(2), 142-165.
- DiPrete, T. A., & McManus, P.A. (2000). Family change, employment transitions, and the welfare state: Household income dynamics in the United States and Germany. *American Sociological Review*, 65, 343-370.
- Duncan, G.J., & Hoffman, S.D. (1985). A reconsideration of the economic consequences of marital dissolution. *Demography*, 22, 485-497.
- Dykstra, P.A., & Fokkema, T. (2000). Partner en kinderen: belemmerend of bevorderend voor

- beroepssucces? Beroepsmobiliteit van mannen en vrouwen met verschillende huwelijks- en ouderschapscarrières. *Mens & Maatschappij*, 75(2), 110-128.
- Feijten, P.M., & Mulder, C.H. (2005). Life-course experience and housing quality. *Housing Studies*, 20, 4:571-587.
- Fokkema, T. (2001). Forse inkomensdaling voor vrouwen na echtscheiding en vroege verwedding: Bieden hertrouw en werk uitkomst? *Bevolking en Gezin*, 30, 5-29.
- Fokkema, T., & Van Solinge, H. (2000). De invloed van de huwelijksgeschiedenis op het inkomen van ouderen. *Sociale Wetenschappen*, 43, 19-40.
- Gelissen, J. (2003). Assortative mating after divorce: a test of two competing hypotheses using marginal models. *Social Science Research*, 33, 361-384.
- Graaf, P.M. de, & Kalmijn, M. (2003). Alternative routes in the remarriage market: Competing-risk analyses of union formation after divorce. *Social Forces*, 81, 1459-1498.
- Hirschl, T. A., Altobelli, J., & Rank, M.R.. (2003). Does marriage increase the odds of affluence? Exploring the life course probabilities. *Journal of Marriage and Family*, 65, 927-938.
- Hooghiemstra, B.T.J., & Niphuis-Nell, M. (1993). *Sociale atlas van de vrouw: deel 2 arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en de zorg voor kinderen te combineren*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kalmijn, M. (2002). Sociologische analyses van levensloopeffecten: Een overzicht van economische, sociale en culturele gevolgen. *Bevolking & Gezin*, 31, 3-46.
- Kalmijn, M (2005). The effects of divorce on men's employment and social security histories. *European Journal of Population*, 21, 347-366.
- Kalmijn, M., & Luijkx, R. (2005). Has the reciprocal relationship between employment and marriage changed for men? An analysis of the life histories of men born in The Netherlands between 1930 and 1970. *Population Studies*, 59, 211-231.
- Kalmijn, M., & Luijkx, R. (2006). Changes in women's employment and occupational mobility in the Netherlands: 1955 to 2000. In H.-P. Blossfeld & H. Hofmeister (Eds.) *Globalization, Uncertainty, and Women's Careers: An International Comparison* (pp. 85-113). Cheltenham, U.K. & Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Korenman, S., & Neumark, D.(1991). Does marriage really make men more productive? *Journal of Human Resources*, 26, 282-307.
- Kraft, K. (2001). Unemployment and the separation of married couples. *Kyklos: Internationale Zeitschrift für Sozialwissenschaften*, 54, 67-88.
- Latten, J. (2003). Dynamiek in relaties en welvaart: over singleplateau, stellenberg, gezinsdal en eenouderravijn. *Bevolking & Gezin*, 32, 35-56.
- Liefbroer, A.C., & Dykstra, P.A. (2000). *Levenslopen in verandering: Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu.
- McManus, P.A., & DiPrete, T.A. (2001). Losers and winners: The financial consequences of divorce for men. *American Sociological Review*, 66: 246-268.
- Morgan, L. A. (1981). Economic change at mid-life widowhood: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 43, 899-907.
- Oppenheimer, V. K. (1982). *Work and the family*. New York: Academic.

- Peterson, R. (1996). A re-evaluation of the economic consequences of divorce. *American Sociological Review*, 61, 528-536.
- Poortman, A.R. (2000). Sex differences in the economic consequences of separation: A panel study of the Netherlands. *European Sociological Review*, 16, 1-17.
- Poortman, A.R. 2002. *Socioeconomic causes and consequences of divorce*. Amsterdam: Thesis.
- Poortman, A.R., & Kalmijn, M. (1999). Afnemende ongelijkheid tussen alleenstaande gescheiden mannen en vrouwen: Trends in arbeidsmarktdeelnemers. *Bevolking en Gezin*, 28, 41-61.
- Praag, C.S. van, Pommer, E.J., & Vrooman, J.C. (1997). Inkomen. In C.S. van Praag & M. Niphuis-Nell (Eds.) *Het gezinsrapport* (pp. 137-158). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schiepers, J.M.P. (1988). Huishoudensequivalentiefactoren volgens de budgetverdelingsmethode. *Sociaal Economische Maandstatistiek Supplement*: 28-36.
- Siermann, C., van Teeffelen, P., & Urlings, L. (2004). Equivalentiefactoren 1995-2000: methode en belangrijkste uitkomsten. *Sociaal-economische trends, 2004*, 63-66.
- Sörensen, A. (1994). Women's economic risk and the economic position of single mothers. *European Sociological Review*, 10, 173-188.
- Sweeney, M. M. (1997). Remarriage of women and men after divorce: The role of socioeconomic prospects. *Journal of Family Issues*, 18, 497-502.
- Thijssen, J., & Wildeboer Schut, J.M.. (2005). Armoede in hoofdlijnen. In C. Vrooman, A. Soede, H.-J. Driven & R. Trimp (Eds.) *Armoedemonitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/CBS.
- Waite, L.J., & Gallagher, M. (2000). *The case for marriage: Why married people are happier, healthier, and better off financially*. New York: Doubleday.
- Weiss, R., (1984). The impact of marital dissolution on income and consumption in single-parent households. *Journal of Marriage and the Family*, 46, 115-127.
- Williams, K., & Umberson, D. (2004). Marital status, marital transitions, and health: a gendered life course perspective. *Journal Health and Social Behavior*, 45, 81-98.
- Zick, C.D., & Smith, K.R. (1988). Recent widowhood, remarriage, and changes in economic well-being. *Journal of Marriage and the Family*, 50, 233-244.